

Synergy between Text and Image in Romantic Narrations on Seljuk Pottery

Ghazaleh Beikmohammadi

Master of Art Research, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran

Farzaneh Farrokhfar*

Associate Professor at Department of Art Research, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran

Hashem Hoseini

Associate Professor at Department of Art Research, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran

Abstract

The Seljuk period shines as one of the most brilliant periods for pottery in the Islamic world, largely due to the remarkable synergy between image and literature evident on the potteries of this time. Inscriptions and motifs served as windows into the minds and hearts of the people, transforming these vessels into captivating narratives of romance. Immortal legends of Iran, enduring love stories of men and women, powerful kings, and diverse social classes all found expression on these artistic canvases. This research delves into the romantic themes intricately engraved on the Seljuk pottery, dissecting their content by theme type. It poses the key question: how do text and image intertwine in the romantic narratives portrayed on these artistic artifacts? By meticulously comparing the romantic themes with their corresponding motifs, the study aims to understand which themes held the most resonance for the Seljuk pottery decoration and uncover the inspirations behind these captivating visuals. Our examination of research samples reveals a prevalent correlation between the romantic text and its visual representation. Interestingly, pre-Islamic narratives, such as the captivating love story of Bahram and Azadeh, found the most adaptation in the depiction of Seljuk pottery motifs.

Keywords: Seljuk Pottery, Romantic Narration, Illustrated Pottery, minaie pottery, Pottery Design

* Corresponding Author, Email: farrokhfar@neyshabur.ac.ir

همگامی متن و تصویر در نگاره‌های عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی

غزاله بیک محمدی

کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

فرزانه فرخ‌فر*

دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

هاشم حسینی

دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

چکیده

عصر سلجوقی، از درخشان‌ترین دوره‌های هنر سفالگری در جهان اسلام است و یکی از عوامل مهم این درخشش، همگامی تصاویر منقوش بر سفالینه‌های این دوران با ادبیات است. کتیبه‌ها و نقوش سفالینه‌های این عصر، تجلی‌گاه فرهنگ و باورهای مردم زمانه خود بوده؛ به طوری که محمل مناسبی برای بازنمایی تاریخ، اساطیر، ادبیات و به‌ویژه روایت‌های ادبی همچون مضامین عاشقانه به شمار می‌آمده است. در این پژوهش در نظر داریم به شناسایی و تحلیل مضامین عاشقانه منقوش بر سفالینه‌های سلجوقی بپردازیم و برحسب نوع مضمون، پیوند و گسست متن و تصویر را در نمونه‌های منتخب، مورد ارزیابی قرار دهیم. پرسش این است: همگامی متن و تصویر در نگاره‌های عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی، با چه کیفیتی صورت گرفته است؟ هدف، شناسایی ارتباط مضامین عاشقانه با نقوش همان روایات بر سفالینه‌های سلجوقی است تا از این طریق تنوع مضامین عاشقانه‌ی مورد اقتباس در تصویرگری نقوش سفالینه‌های عصر سلجوقی شناسایی و ارتباط آنها با تصویر مشخص شود. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تطبیقی - تحلیلی انجام گرفته و شیوه گردآوری مطالب کتابخانه‌ای - اسنادی است. جامعه آماری مبتنی بر ۸ نمونه ممتاز از سفالینه‌های مینایی و زرین‌فام سلجوقی با مضامین عاشقانه پرتکرار از جمله: بهرام و آزاده، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین، رقه و گلشاه و بیژن و منیژه است که براساس ویژگی‌های بصری و نوشتاری نمونه‌ها، دسته‌بندی و تحلیل شده‌اند. نتایج کلی تحقیق نشان می‌دهد که در اکثر نمونه‌های منتخب، همگامی متن و تصویر وجود دارد و بیشترین اقتباس در تصویرگری نقوش سفالینه‌های سلجوقی از متون داستانی پیش از اسلام بوده است.

کلیدواژه‌ها: سفال سلجوقی، ادبیات عاشقانه، سفال زرین‌فام، سفال مینایی، نقاشی سفال

* نویسنده مسئول مکاتبات با پست الکترونیک: farrokhfar@neyshabur.ac.ir

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله: در دوران سلجوقی، هم‌زمان با اوج‌گیری صنعت سفال‌سازی، اشعار فارسی و کتیبه‌نویسی جایگاه مهمی در آراستن ظروف مینایی^۱ و زرین‌فام^۲ ایفا می‌کند و هنرمندان سفالگر ضمن ترسیم نقوش تزئینی، گاهی مضامین ادب فارسی، داستان‌ها و روایات را بر روی سفال نقش می‌زدند و اشعار فارسی را به زیباترین صورت بر روی ظروف حک کرده‌اند. این نمونه‌ها گنجینه ارزشمندی است که پیوندی نزدیک با ذوق و سلیقه و فرهنگ مردمان زمانه خود داشته است. در دوره سلجوقی، هنر سفالگری وارد نهضتی کم‌نظیر در شیوه ساخت، تزئین و کاربرد شد که درحوزه تصویرسازی، پیوند عمیقی را با ادبیات به نمایش گذاشت. هنرمندان سفالگر در این عصر طلائی، به کمک خط و رنگ و با الهام از کلام شاعران و آداب، بدیع‌ترین و زیباترین تصاویر سفالینه‌ها را با استناد به معانی نمادین و استعاره‌ای پدید آوردند. بدون تردید یکی از جلوه‌های زیبای آثار سفالین، پیوند آن‌ها با مفاهیم و موضوعات ادبیات عاشقانه بوده که علی‌رغم اهمیت این امر، تحقیقات قابل توجهی در این راستا صورت نگرفته است.

۱-۲- هدف، پرسش، فرضیه: پژوهش حاضر بر آن است تا ضمن شناسایی تنوع و پیشینه روایات عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی، میزان پیوند و گسست متن و تصویر را در نمونه‌های منتخب مورد ارزیابی قرار دهد. پرسش این است: همگامی متن و تصویر در نگاره‌های عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی چگونه و با چه کیفیتی است؟ در راستای پژوهش، به نظر می‌رسد تنوعی از روایات عاشقانه بر روی سفال‌های سلجوقی نقش بسته که بن‌مایه‌های این نقوش بیشتر از روایات داستانی قبل از دوران سلجوقی و منظومه‌های شاعران قرون اولیه اسلامی بوده است.

۱-۳- روش تحقیق و جامعه بررسی: پژوهش حاضر از حیث هدف: بنیادین، روش آن: توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی و شیوه گردآوری منابع، کتابخانه‌ای (اسنادی-الکترونیکی) است. جامعه آماری از سفالینه‌های منقوش سلجوقی که روایت عاشقانه‌ای را به نمایش می‌گذارند، از موزه‌ها و مجموعه‌های معتبر، جمع‌آوری و دارای کیفیت بصری و شناسه معتبر هستند، که پس از ارزیابی اعتبار سفالینه و کیفیت نقوش منتسب به روایت عاشقانه، در نهایت ۸ نمونه گزینش شدند که دارای شاخصه‌های روایی و بصری تغزلی بوده و با توجه به اهداف تحقیق، هماهنگ‌اند.

۲- پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشگران بسیاری در ارتباط با سفالینه‌های سلجوقی تحقیقاتی را انجام داده‌اند که در برخی از آن‌ها به تطبیق متن با نگاره منقوش بر روی سفال پرداخته شده که از جمله این پژوهش‌ها می‌توان اشاره کرد به؛ مقاله «تأثیر شاهنامه فردوسی بر نقوش سفال‌های دوره سلجوقی» (میرزایی، ۱۳۹۲)، که تأثیر روایت‌های شاهنامه فردوسی را بر نقوش سفال سلجوقی بررسی کرده است. در مقاله دیگری با عنوان: «روایت شاهنامه بر جام سفالین بیژن‌ومنیژه» (فاضل و خزایی، ۱۳۹۴)، محقق سعی داشته با بررسی و شرح تصاویر جام سفالی در تطبیق آن با متن کلامی شاهنامه، به رمزگشایی نقوش سفال‌نگاره پردازد. در پژوهشی دیگر با عنوان «آیکونولوژی نگاره لیلی و مجنون در سفال سلجوقی» (نمازعلیزاده و موسوی لر، ۱۳۹۸)، به تحلیل جنبه‌های ساختاری و محتوایی اولین نمونه از تصویرگری «لیلی و مجنون در مکتب‌خانه در سفالینه سلجوقی»، با روش آیکونولوژی پانوفسکی پرداخته شده است. در مقاله مشترک رایگانی و پاکباز (رایگانی و پاکباز، ۱۳۹۸) با عنوان «بررسی نقوش سفالینه‌های زرین‌فام و ظروف فلزی دوره سلجوقی و ایلخانی و بازتاب زندگی اجتماعی آن عصر»، به بررسی ظروف فلزی و سفالی زرین‌فام عصر سلجوقی پرداخته شده است. پژوهش‌های دیگری توسط تعدادی از محققان و پژوهشگران هنر اسلامی در مورد تزئینات آثار زرین‌فام و خاستگاه آن انجام گرفته است که از جمله می‌توان به تحقیقات گِست و ایتینگهاوزن در مورد نقوش و تزئینات سفال‌ها و کاشی‌های زرین‌فام کاشان اشاره کرد (Guest & Ettinghausen, ۱۹۶۱: ۲۹). همچنین واتسون در کتاب خود؛ «سفال زرین‌فام ایرانی» به طبقه‌بندی دوره‌ای و مکانی و همچنین شیوه نقش‌اندازی این آثار اشاره کرده است و آن‌ها را به دوروش ریزنقش و درشت‌نقش تقسیم کرده است (Watson, ۱۹۷۵: ۴۶). منابع مذکور جملگی سعی در بیان شرح و توصیف سفال سلجوقی و ویژگی‌های بصری آن، داشته‌اند، اما پژوهشی که منحصرراً بر شناسایی روایات عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی و همگامی متن و

غزاله بیک محمدی

تصویر تمرکز داشته باشد، یافت نشد. از این حیث، پژوهش حاضر از منظری متفاوت به این مقوله می‌پردازد.

۳. توصیف و بررسی

۳-۱- روایت‌های عاشقانه پرتکرار در سفال سلجوقی: در دوره سلجوقی، تحولی عظیم در نقش‌پردازی سفال پدیدار شد. سفال‌های این دوره، از ظرافت، مهارت و تنوع بیشتری نسبت به گذشته برخوردارند. سفال‌گران سلجوقی در ساختن دو نوع از ظروف زین‌فام و مینایی به برتری رسیدند. گونه‌های متفاوتی از نقاشی بر روی سفالینه‌ها با کاربردهای متنوع انجام گرفت، از جمله سفالگری ظروف کاربردی تا محراب‌های مساجد اسلامی (پهلوان علمداری و فیضی، ۱۳۹۷)، که نقاشی با تکنیکی ظریف بر روی سفال نقش زده می‌شد و بر شخصیت‌های داستانی توجهی خاص مبذول می‌داشتند (Talbot Rice, 2016: 74). در تصاویر سفال سلجوقی، می‌توان آثار هنر نگارگری ایرانی را مشاهده کرد. از همین نکته پیداست که سبکی از نگارگری ایران از سده پنجم تا هفتم هجری، در زمان سلجوقیان وجود داشته که متأثر از ادبیات فارسی بوده است (آژند، ۱۳۸۴: ۹۲). به همین روی، در این دوران، مضامین ادبی مورد توجه هنرمندان قرار گرفتند که غالباً به صورت قالب رباعی در روی ظروف تکرار شده‌اند. اگرچه از قالب‌های دیگر شعری همچون غزل و قصیده نیز استفاده شده است. یکی از منابع ادبی مهم و پرتکرار، شاهنامه فردوسی است که از جمله مضامین عاشقانه پرتکرار شاهنامه بر روی سفالینه‌ها می‌توان به بهرام‌آزاده و بیژن و منیژه اشاره کرد (شکل‌های ۱ و ۷). از دیگر عاشقانه‌های پرتکرار، آثار نظامی گنجوی است که داستان لیلی و مجنون (شکل ۲) و خسرو و شیرین (شکل ۶)، بارها در نقوش سفالینه‌ها تکرار شده است. منظومه‌های عاشقانه دیگری از جمله: ورقه و گلشاه (شکل ۸) سروده عیوقی نیز در بین آثار سفالین به چشم می‌خورد.

۳-۲- سفالینه‌های سلجوقی منقوش به روایات عاشقانه: جهت تحلیل و بررسی در این پژوهش، ۸ نمونه از سفالینه‌های منقوش عاشقانه سلجوقی که دارای شناسه معتبر، ویژگی‌های بصری ممتاز و تنوع شیوه بازنمایی و مضامین عاشقانه پنج‌گانه هستند (بهرام‌آزاده، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین، ورقه و گلشاه و بیژن و منیژه)، گزینش شدند. در ابتدا نمونه‌های منتخب برحسب نوع ارتباط آن‌ها با روایات عاشقانه، در سه گروه کلی تفکیک شدند که به ترتیب بررسی عبارت‌اند از: الف) سفالینه‌های منقوش دارای واژگان شناسه (جدول ۱)، ب) سفالینه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری روایت (مستقیم) (جدول ۲) و ج) سفالینه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری روایت (غیر مستقیم) (جدول ۳). براساس طبقه‌بندی مذکور، می‌توان به تنوع شیوه بازنمایی تصاویر و ارتباط آن‌ها با مضامین عاشقانه پی برد. در ادامه به تحلیل ویژگی‌های مفهومی و بصری نمونه‌های منتخب پرداخته شده است.

الف) سفالینه‌های منقوش دارای واژگان شناسه

دو نمونه از سفالینه‌های سلجوقی که دارای واژگان مشخص بر روی آن‌ها هستند، برای تحلیل در این بخش گزینش شدند. در شکل (۱)، با توجه به اینکه نوع پردازش نقوش از لحاظ مفهومی (شخصیت‌های اصلی و فرعی) و همگامی ویژگی‌های بصری نقاشی با داستان، روایت را به‌طور مستقیم به مخاطب منتقل می‌کنند، با این حال کتیبه دو کلمه‌ای «بهرام‌گور» که در گودی گردن شتر حک شده است، صحت روایت را تأیید می‌کند. شکل (۲)، مربوط به داستان لیلی و مجنون و اولین برخورد آن‌ها در مکتب‌خانه است که در نقاشی سفالینه، در بین ۲۴ عدد کودک نشسته در صحنه، حروف الفبا بر برگه‌هایی که کنار کودکان گذاشته شده است، حکایت از حضور آن‌ها در مکتب‌خانه را دارد و در برخی از نوشته‌ها کلمه دانا حک شده است.

جدول ۱. سفالینه‌های منقوش دارای واژگان شناسه

ب) سفالینه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری روایت (مستقیم)

برای تحلیل در این گروه ۵ نمونه سفالینه گزینش شدند که براساس شاخصه‌های بصری نقوش آن‌ها به صورت مستقیم به ۳ روایت عاشقانه مورد نظر در این پژوهش مرتبط هستند (جدول ۲). روایت بهرام‌آزاده در (شکل‌های ۳، ۴ و ۵)، با شاخصه‌های بصری متنوع نقاشی شده است و با توجه به نوع نقش و دارا بودن سه مرکز صقل اصلی روایت در نقاشی از جمله: نقطه ابتدایی داستان؛ بهرام‌آزاده (در حال نواختن چنگ) بر پشت شتر، نقطه اوج داستان؛ تیراندازی بهرام به آهو و نقطه پایانی؛ به زیر پای شتر انداختن آزاده، ارتباط داستان و نقاشی را آشکار می‌سازد. ۲ نمونه سفالینه دیگر به ترتیب به داستان خسرو و شیرین (شکل ۶) و بیژن و منیژه (شکل ۷) مربوط‌اند. در نمونه خسرو و شیرین (شکل ۶)، نقاشی از صحنه دیدار شیرین در برکه برگرفته شده و با توجه به هم‌زمانی این اثر می‌توان شاخصه‌های روایت را در نقاشی آشکار کرد و به متن اثر پی برد. حضور شیرین در برکه و چهره تکیده و غمزده خسرو بر لب برکه در حالی که زانوان خود را در آغوش گرفته، حکایت از صحنه دوم و رفتن شیرین از چشمه‌سار را دارد (خزایی و بهدانی، ۱۳۹۴). کتیبه نوشته شده بر ظرف به این شرح می‌باشد:

ای ظریف جهان سلام علیک	آن دانی و صحتی بین یدیک
داروی درد بنده چیست بگو	قبلة لو رزقت من سفتیک
گر به یک روز صید خود را گفت	فم صحیحاً هناک ذاک علیک
از تو آیم بر تو هم به فغان	آه و المستغاث منک الیک

(قوچانی، ۱۳۶۶: ۳۵)

در نمونه بیژن و منیژه (شکل ۷)، اثر فاقد کتیبه و داستان در سه ردیف افقی و صحنه‌های متوالی از ابتدا تا انتها به شرح زیر به تصویر کشیده شده است:

ردیف اول: ابراز عشق بیژن به وسیله تقدیم یک دسته گل، ردیف دوم: دستگیری بیژن به دست غلامان منیژه و گرسیوز و ردیف سوم: به چاه افتادن بیژن به دست ایشان و آمدن رستم به کنار چاه برای نجات او در تمام سطح جام مینایی حک شده و روایت اثر را برای مخاطب روشن و آشکار می‌سازد.

جدول ۲. سفالینه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری روایت (مستقیم)

شکل ۳. روایت بهرام‌آزاده

بشقاب مینایی سلجوقی، ابعاد ۹.۷ * ۲۱.۶ cm و شماره شناسه ۵۷/۳۶/۱۳، موجود در موزه متروپولیتن نیورک، کاشان، قرون ۱۲ و ۱۳م/۶ و ۷ه.ق، (www.metmuseum.com)

شکل ۴. روایت بهرام‌آزاده

کاسه مینایی سلجوقی، با ابعاد ۱۶.۸۱ * ۲۲.۱ cm و شماره شناسه ۵۷/۳۶/۲، در موزه متروپولیتن نیویورک، احتمالاً کاشان، قرن ۱۲ و ۱۳م/۶ و ۷ه.ق، (www.metmuseum.com)

شکل ۵. روایت بهرام‌آزاده

کاسه آبی رنگ مینایی سلجوقی، با قطر دهانه ۱۲/۶ cm و ضخامت ۳/۰ cm، شناسه I.5667، موزه هنرهای اسلامی برلین، کاشان، قرن ۱۲م/۶ه.ق، (www.berlinmuseumofIslamicart.com)

ج) نمونه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری روایت (غیر مستقیم)

در رابطه با سفالینه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری غیر مستقیم، تنها یک نمونه سفال زرین فام به دست آمد (شکل ۸) که در مجموعه دیوید نگه‌داری می‌شود (جدول ۳) و براساس اطلاعات موزه، مربوط به روایت ورقه و گلشاه است (بلر، ۱۳۹۱). متن این کتیبه شعری فارسی است که امضای سفالگر، ابوزید، با همان تاریخ جمادی‌الثانی سال ۶۰۰ هجری بر روی آن حک شده است. نوشته‌های حاشیه داخلی شامل یک رباعی و یک بیت هم‌قافیه است که قبل از تاریخ و امضای سفالگر نوشته شده است. شاعر در این رباعی کلمه «وفا» را قافیه رباعی قرار می‌دهد و بر بی‌وفایی و پیمان‌شکنی معشوقش افسوس می‌خورد:

ای در تو ندیده هیچ کس رنگ وفا
 طبع تو نکرده هرگز آهنگ وفا
 چندان کس به هر ترازویت بار سنجم
 نبود.....سنگ وفا

در ادامه، این بیت نوشته می‌شود که شبیه بیتی از شاهنامه فردوسی و درباره تقدیر است:

بخور هر چه داری منه باز پس
 تو رنجی چرا ماند، باید بی کس

روی دیواره بیرونی کاسه هم یک قطعه رباعی نوشته شده که قافیه رباعی کلمه «جگر» است و از خشم معشوق می‌نالد (بلر، ۳۸۹:۱۳۹۱).

جدول ۳. سفالینه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری (غیر مستقیم)

۳-۲-۱- تحلیل آثار منتخب: در تحلیل نمونه‌های منتخب، شاخصه‌های مفهومی و بصری آن‌ها در جدول (۴) مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش ویژگی‌های مفهومی به کتیبه و ارتباط آن با روایت و واژگان شناسه، پرداخته شده است. شکل‌های (۲، ۵ و ۷) فاقد کتیبه هستند و شکل‌های (۱، ۳، ۴، ۶ و ۸) دارای کتیبه به خط نسخ یا کوفی و غالباً به صورت دوبیتی یا رباعی بر روی اثر نقش شده است. اشعار در اغلب موارد با مضمون عاشقانه ولی بی‌ارتباط با مضمون نقاشی است. به جز شکل‌های (۲ و ۱) که دارای کتیبه یک کلمه‌ای (واژگان شناسه)، مرتبط با مضمون‌اند. در بخش ویژگی‌های بصری آثار به تصویرگری شخصیت‌های اصلی و فرعی و محل قرارگیری آن‌ها، چهره‌پردازی سوژه‌های اصلی و فرعی و پیکره‌نگاری آن‌ها، منظره‌پردازی، ترکیب‌بندی، رنگ‌پردازی و پردازش خطی و ویژگی نمادین آثار پرداخته شده است. همه نمونه‌ها دارای شخصیت‌های اصلی و فرعی هستند به جز شکل (۸)، که فقط شخصیت‌های اصلی بر روی بشقاب نقش شده است. به جز شکل (۳)، تمامی نمونه‌ها به گونه‌ای نقش‌پردازی شده‌اند که حالات صورت و بدن گویای درونیات فیگورها و در نتیجه رساندن مضمون اثرند. چهره‌پردازی آثار به صورت خاوری و مطابق تمام نمونه‌های سلجوقی با هاله دور سر نقش شده است و زاویه دید در اکثر نمونه‌ها به صورت سه‌رخ است. فرمت قراردادی^۳ فیگورهای اصلی در بیشتر نمونه‌ها در مرکز ظرف و با ترکیب‌بندی افقی و دایره‌ای اثر هماهنگ است، همچنین نقاشی مقامی^۴ در همه نمونه‌ها به جز شکل‌های (۶ و ۸) رعایت شده است. در رابطه با رنگ‌پردازی می‌توان گفت؛ در آثار مینایی از دایره رنگی متنوع سرد و گرم هم‌زمان استفاده شده است البته به غیر از شکل (۵)، که نقاشی با طیفی از رنگ‌های سرد جلوه خاصی به اثر داده است که نمونه مشابه آن در دوره سلجوقی، کمتر دیده می‌شود. پردازش خطی نمونه‌ها معمولاً به صورت خطوط نازک و ضخیم، سعی در نشان دادن حجم و تورفتگی‌ها دارد و از لحاظ بصری در رساندن مفهوم روایت به مخاطب یاری می‌رساند. به جز شکل (۶)، روایت خسرو و شیرین که در ادامه به آن اشاره خواهد شد، باقی نمونه‌ها فاقد ویژگی نمادین در نقاشی هستند.

جدول ۴. تحلیل ویژگی‌های مفهومی و بصری سفال‌های منتخب

غیر مستقیم	دارای شاخصه‌های بصری مستقیم					دارای واژگان شناسه		نام روایت
	شکل ۸	شکل ۷	شکل ۶	شکل ۵	شکل ۴	شکل ۳	شکل ۲	
ورقه‌وگلشاه	بیزن و منیزه	خسرو و شیرین	بهرام و آزاده	بهرام و آزاده	بهرام و آزاده	بهرام و آزاده	لیلی و مجنون	بهرام و آزاده
کاسه	جام	بشقاب	بشقاب	کاسه	بشقاب	بشقاب	کاسه	کاسه
زرین‌فام	مینایی	زرین‌فام	مینایی	مینایی	مینایی	زرین‌فام	مینایی	مینایی
۹/۸ * ۱۹/۸	۱۱/۲ * ۱۲	۳/۷ * ۳۵/۲	۳ * ۶/۱۲	۳۷/۱۶ * ۸/۷	۸۱/۲ * ۲۱/۶	۱۱ * ۴۷/۵	۲۱/۳ * ۹/۲	
کاشان	کاشان	کاشان	کاشان	احتمالاً کاشان	احتمالاً کاشان	کاشان	احتمالاً کاشان	کاشان
۶ و ۷ ه.ق	اواخر ۶ ه.ق	۶ ه.ق	۶ ه.ق	۶ و ۷ ه.ق	۶ و ۷ ه.ق	اواخر ۶ ه.ق	۶ و ۷ ه.ق	۶ و ۷ ه.ق

غزاله بیک محمدی

همگامی متن و تصویر در نگاره‌های عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی

غیرمستقیم	دارای شاخصه‌های بصری مستقیم						دارای واژگان شناسه		گزینش محل روایت	ویژگی‌های مضمونی
	شکل ۸	شکل ۷	شکل ۶	شکل ۵	شکل ۴	شکل ۳	شکل ۲	شکل ۱		
ورقه‌وگلشاه در باغ	ابراز عشق بیژن به منیژه و دستگیری او	دیدن تصویر شیرین در برکه توسط خسرو	شکار آهو توسط بهرام	شکار آهو توسط بهرام و به زیر یا افتادن آزاده	شکار آهو توسط بهرام و به زیر یا افتادن آزاده	شکار آهو توسط بهرام و به زیر یا افتادن آزاده	مکتب‌خانه	شکارگاه	کتابخانه	
چهار بیت رباعی به خط نسخ و امضای سازنده ظرف	x	پنج بیت رباعی به خط نسخ و امضای سازنده ظرف	x	کتابخانه عربی به خط کوفی	x	کتابخانه عربی به خط کوفی	x	کتابخانه عربی به خط کوفی	کتابخانه عربی به خط کوفی	
x	x	x	x	x	x	✓	✓	ارتباط کتابخانه با روایت	ارتباط کتابخانه با روایت	
x	x	x	x	x	x	کلمه دانا روی برگه‌های مکتب‌خانه	کلمه بهرام گور نوشته شده	واژگان شناسه	واژگان شناسه	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	تصویرگری شخصیت‌های اصلی (عشاق)	تصویرگری شخصیت‌های اصلی (عشاق)	
تصویر ورقه‌وگلشاه در میانه ظرف	روایت بیژن و منیژه در دورتادور جام	خسرو و شیرین در پایین ظرف	بهرام و آزاده در مرکز تصویر	بهرام و آزاده در مرکز تصویر	بهرام و آزاده در مرکز تصویر	بهرام و آزاده در مرکز تصویر	لیلی و مجنون در بالای ظرف	بهرام و آزاده در میانه ظرف و سوار بر شتر	بهرام و آزاده در میانه ظرف و سوار بر شتر	
x	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	تصویرگری شخصیت‌های فرعی	تصویرگری شخصیت‌های فرعی	
x	پراکنده در تمام سطح ظرف	پنج فرد در بالای تصویر و یک اسب در مرکز تصویر	نندیمه‌ای پیاده در گوشه سمت راست بشقاب	نندیمه‌ای سوار بر اسب در گوشه سمت راست کاسه	نندیمه‌ای سوار بر اسب در گوشه سمت راست کاسه	نندیمه‌ای سوار بر اسب در گوشه سمت راست کاسه	۲۲ دختر و پسر خردسال در سطح ظرف به صورت دایره‌ای در حال حرکت هستند	تصویر دو فرد که احتمالاً نندیمه هستند در بالا سمت راست و چپ	تصویر دو فرد که احتمالاً نندیمه هستند در بالا سمت راست و چپ	
چهره خاوری دارد	چهره خاوری دارد	چهره خاوری دارد	چهره خاوری دارد	چهره خاوری دارد	چهره خاوری دارد	چهره خاوری دارد	چهره خاوری دارد	چهره خاوری / خاوری	چهره خاوری / خاوری	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	x	✓	بیان حالات درونی	بیان حالات درونی	
دو فیگور در مرکز تصویر	فیگورها در سطح جام پراکنده‌اند	تصویر دو عاشق در پایین ظرف	دو عاشق در مرکز به سمت بالا	دو عاشق در مرکز به سمت بالا	دو عاشق در مرکز به سمت بالا	دو فیگور در میانه بشقاب	دو کودک در میانه بالای ظرف	دو عاشق در مرکز به سمت بالا	دو عاشق در مرکز به سمت بالا	
چهره ورقه و گلشاه سرخ	چهره بیژن و منیژه سرخ	چهره خسرو و شیرین سرخ	چهره آزاده و بهرام سرخ	چهره آزاده و بهرام سرخ	چهره آزاده و بهرام سرخ	آزاده تمام‌رخ و بهرام سرخ	لیلی و مجنون سرخ	آزاده نیم‌رخ و بهرام سرخ	آزاده نیم‌رخ و بهرام سرخ	
✓	x	✓	✓	✓	✓	✓	x	شخصیت اصلی	شخصیت اصلی	
x	✓	x	✓	✓	✓	✓	✓	نقاشی مقامی	نقاشی مقامی	

سوژه‌های اصلی از فرعی و تفکیک شخصیت‌ها دشوار است. سوژه‌های فرعی به نسبت سوژه‌های اصلی تطبیق کمتری با روایت دارند و در اغلب نمونه‌ها، شامل ملازمان و همراهان یک‌شکل و یک‌لباس هستند و شاید به این دلیل است که هدف نگارگر آن بوده، که تا سر حد امکان توجه بیننده بر عشاق اصلی روایت متمرکز باشد و افراد فرعی و منظره نقش پرکنندگی زمینه و زیباترکردن آن را داشته باشند. زیرا در ارتباط با منظره‌پردازی نیز، در تمامی تصاویر مناظر گل و گیاه و درختان و در برخی حیوان، به صورت کاملاً مشابه به چشم می‌خورد. فقط در شکل (۷)، منظره‌پردازی با نمونه‌های معماری نقش شده است و از این حیث، جزء موارد نادر در نقاشی سفال این دوره است. برخی از نمونه‌ها دارای کتیبه اشعار فارسی و اکثراً بدون شاعر شناخته شده هستند و در کتیبه تعدادی از ظروف با تک‌کلمه یا چندکلمه تکرارشونده عربی به چشم می‌خورد که مفهوم آن‌ها در ارتباط با آرزوی سلامتی برای خریدار اثر است. دیگر کتیبه‌های سفالینه‌ها، رباعی یا غزل تک‌بیتی است که ارتباطی با موضوع عاشقانه روایت و شعر آن ندارد. شکل‌های (۱ و ۲)، با وجود داشتن کتیبه یک کلمه‌ای گویاترین هماهنگی را با تصویر دارند. در شکل (۱)، در تورفتگی گردن شتر نام بهرام گور حک شده است که این کتیبه کوتاه بیان‌کننده موضوع روایت است و در باقی روایات بهرام گور و آزاده (شکل‌های ۳ و ۴ و ۵)، این راستی آزمایی را ایجاد می‌کند. در شکل (۲) نیز، وجود برگه‌هایی که حروف الفبا بر روی آن‌ها نوشته شده به همراه نقش استاد در میانه ظرف و شاگردانی که به صورت کوچک‌تر، دور او را محار کرده‌اند، گواه مکتب‌خانه لیلی و معجون است، اما تمرکز اصلی بر شخصیت استاد در میانه ظرف است. در شکل (۶)، همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد به دلیل مفهومی بودن پردازش اثر، که شاید بتوان گفت زیباترین سفالینه‌ای است که از ابوزید کاشانی به دست ما رسیده است، تفسیر آن را دشوار نموده است. در این مورد به توضیحات موزه مربوطه و برخی از محققان این حوزه، استناد شده که براساس آن، صحنه تصویر شده، مربوط است به پایان داستان آبتنی کردن شیرین در برکه؛ زمانی که شیرین چشمه را ترک می‌گوید و خسرو با ناراحتی به درون چشمه، به دنبال شیرین می‌گردد و می‌پندارد که آیا خواب بوده است و یا اندام پری‌واری را دیده است. در شکل (۷)، با وجود نداشتن کتیبه، اما تصویرها به صورت افقی و در سه ردیف اصلی، داستان را روایت می‌کنند و با توجه به آن می‌توان به متن داستان پی‌برد و در نهایت در تصویر آخر، به جز استناد به توضیح موزه مربوطه، مورد شاخصی نمی‌توان در رابطه با همگامی متن با تصویر پیدا کرد و البته فقدان تحقیقات در این سفالینه نیز (شکل ۸)، می‌تواند زمینه‌ساز پژوهش‌های گسترده برای محققان این حوزه قرارگیرد (جدول ۵).

جدول ۵. پیوند و گسست متن و تصویر در سفال‌های منتخب

شکل ۸	شکل ۷	شکل ۶	شکل ۵	شکل ۴	شکل ۳	شکل ۲	شکل ۱	
x	✓	x	✓	✓	✓	✓	✓	ارتباط واقعه تصویر با روایت
✓	x	✓	✓	✓	✓	✓	✓	ارتباط سوژه‌های اصلی تصویر با روایت
x	✓	✓	x	x	x	✓	x	ارتباط سوژه‌های فرعی تصویر با روایت
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	ارتباط منظره تصویر با روایت
x	x	x	x	x	x	x	x	همگامی کتیبه با روایت
x	✓	x	✓	✓	✓	✓	✓	شاخصه مهم تصویر همگام با روایت

نتیجه

براساس بررسی‌های انجام‌شده، پنج مضمون عاشقانه پرتکرار، بر روی سفالینه‌های عصر سلجوقی دیده می‌شود که به ترتیب میزان کاربرد عبارت‌اند از روایات: بهرام‌وآزاده، خسرو و شیرین، لیلی و معجون، ورقه و گلشاه و بیژن و منیژه. این آثار بر حسب نوع ارتباطشان با روایات عاشقانه در سه گروه کلی: (۱) سفالینه‌های منقوش دارای واژگان شناسه، (۲) سفالینه‌های منقوش

دارای شاخصه‌های بصری روایت (مستقیم) و ۳) سفالینه‌های منقوش دارای شاخصه‌های بصری روایت (غیرمستقیم)، تفکیک و ارزیابی شدند. نتایج مطالعات بر روی ۸ سفالینه منتخب، نشان از ارتباط متن و تصویر دارد. این ارتباط در شکل‌های (۳، ۴، ۵ و ۷) بسیار نزدیک ترسیم شده و در شکل‌های دیگری همچون (۱، ۲ و ۶) با کاربرد نماد و نشانه‌های بصری به بازنمایی روایت پرداخته است. در برخی موارد همچون شکل (۸) این ارتباط کاملاً مخدوش شده است و تنها از طریق استناد به معرفی از طریق موزه مربوطه و نظرات برخی از کارشناسان این حوزه می‌توان هویت روایت را شناسایی کرد. در اغلب نمونه‌ها همگامی کتیبه با روایت مشاهده نمی‌شود ولی ارتباط منظره با روایت در همه آثار منتخب به چشم می‌خورد و این مسئله در بازسازی صحنه روایت برای بیننده ظرف مؤثر واقع می‌شود. سوژه‌های فرعی در تصویر در برخی از نمونه‌ها تأثیر اندکی در روایت منقوش دارند که البته در شکل (۷)، وجود فیگورهای فرعی کامل‌کننده داستان در تصویر جام سفالین است. با توجه به یافته‌های تحقیق و در پاسخ به پرسش پژوهش، می‌توان پاسخ داد که؛ در رابطه با شاخصه‌های ذکر شده برای همگامی روایت و نقاشی در جدول (۵)، در اکثر موارد پیوند بین متن و تصویر به صورت مستقیم و راستای یکدیگر به چشم می‌خورد. در راستی آزمایی فرضیه پژوهش نیز لازم به ذکر است که بیشترین اقتباس در تصویرگری نقوش سفالینه‌های سلجوقی از متون ادبی و غنایی قبل از اسلام بوده است که در دوران اسلامی توسط شاعران ادب فارسی مجدداً بازنگری شده و به نظم درآمده است. از جمله این متون می‌توان به روایت بهرام‌آزاده و بیژن‌ومنیژه از شاهنامه فردوسی و لیلی و مجنون و خسرو و شیرین از پنج‌گنج نظامی اشاره کرد که پیش‌متن‌های متون ذکر شده ریشه در ادبیات داستانی پیش از اسلام داشته است.

سپاس‌گزاری

نویسندگان مقاله از همه کسانی که در انجام این تحقیق همراهی و مساعدت نمودند، تشکر می‌نمایند.

تعارض منافع

بین نویسندگان تعارضی در منافع وجود ندارد و سهم آنها برابر است.

منابع مالی

نویسندگان اعلام می‌دارند برای انجام این پژوهش از حمایت مالی خاصی بهره‌مند نبوده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. ظروف مینایی: ظروف مینایی یا هفت‌رنگ، از سفالینه‌های منحصربه‌فردی هستند که هنرمندان سفالگر با استفاده از شیوه‌ها و تکنیک‌های جدیدترین و بهترین نقاشی‌ها، طرز تفکر، پوشاک و اعتقادات آن عصر را بر روی آن‌ها، به تصویر کشیده‌اند (واتسن، ۱۳۸۴: ۱۴۵). از ویژگی‌های این سفال‌ها، زیبایی، تناسب و توازن، برق و لعاب خاص، ابداع و تنوع در تزئینات و اشکال ظروف، تناسب بین تزئین با موضوع و شکل ظرف، استفاده از رنگ‌های آبی لاجوردی و فیروزه‌ای، برای زیرلعاب و رنگ‌های سفید مات، آبی، سبز، قهوه‌ای، سیاه، قرمز و طلایی بر روی لعاب (Smith, 1999: 215)، استفاده از نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی، هندسی، موجودات ترکیبی و مضامین برگرفته از داستان‌های کهن ایرانی چون شاهنامه فردوسی و بندرت خمسه نظامی، با کتیبه‌هایی به خط کوفی و نسخ، جهت تزئین است (فهروری، گزا، ۱۳۸۸: ۳۸).
۲. ظروف زرین‌فام: این روش که بیشتر در عراق و مصر رایج بود، در قرن ششم ه.ق به ایران راه یافت و در سراسر خاور نزدیک و اروپا دگرگونی عظیمی در زمینه ساخت سفال به وجود آورد. آنچه مسلم است، واردات یا تلاش برای ساخت این لعاب از سده‌های نخست هجری در ایران آغاز شد و پس از یک دوره فترت، در دوره سلجوقی رونق یافت و در قرن هفتم ه.ق به اوج عظمت و اعتلای خویش رسید (Watson, 1975: 17). لعاب زرین‌فام نوعی لعاب براق با جلای فلزی بود که گاه درخشش طلاگونه داشت. این لعاب، دارای ویژگی‌های منحصربه‌فرد و چشمگیری است که آن را شاخص کرده است. جذابیت این نوع لعاب در آن است که بدون به کارگیری طلا در ساخت آن بعداز پخت، جلایی زرگون و فلزی بر روی سفال ظاهر می‌شود. همین ویژگی باعث شد تا در زمانی بسیار کوتاه، این ظروف سفالین، هم‌تا و جانشینی برای زرین و سیمین تحریم‌شده توسط اسلام، شده و به کاخ‌های سلطنتی، خانه‌های اشراف و توانگران راه یافتند (Watson, 1975: 24).

غزاله بیک محمدی

همگامی متن و تصویر در نگاره‌های عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی

۳. فرمت قراردادی: محل قرارگیری سوژه‌های اصلی و فرعی در نقاشی است.
 ۴. نقاشی مقامی: منظور از نقاشی مقامی، یا همان پرسپکتیو مقامی، بزرگ‌تر کشیدن شخصیت مورد نظر در نقاشی براساس متن روایت است.

فهرست منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۹۷). مکتب نگارگری تبریز، قزوین و مشهد، تهران: فرهنگستان هنر.
- بلر، شیلا (۱۳۹۱). جستجوی ابوزید کاشانی میان کتیبه‌ها، ترجمه صفورا فضل الهی، پیام بهارستان، سال ۵، شماره ۱۷-۴۱۳-۳۸۸.
 [Online URL: <http://ensani.ir/fa/article/download/321332>]
- پهلوان علمداری، لاجین، فیضی، سعیده (۱۳۹۸). عناصر غالب در تزئینات محراب‌های دوره ایلخانی. فصلنامه علمی اثر. دوره ۴۰، شماره ۲ (۸۵): ۱-۱۸.
 [Online URL: <https://athar.richt.ir/article-2-53-fa.pdf>]
- خزاعی، م. و بهدانی، م. (۱۳۹۸). «شرحی بر نقاشی خسرو و شیرین در بشقاب زرین فام محفوظ در گالری هنری فریر»، همایش خمه نگاری، تهران: فرهنگستان هنر، ص ۹۱-۹۳.
- رایگانی، ابراهیم، و پاکبازکنج، داوود. (۱۳۹۷). بررسی نقوش سفالینه‌های زرین فام و ظروف فلزی دوره سلجوقی و ایلخانی و بازتاب زندگی اجتماعی آن عصر. نگره، ۱۳ (۴۷)، ۲۹-۴۵.
- Doi: <https://doi.org/10.22070/negareh.2018.2558.1685>
- سدیدی ناهید، فرخ فرزانه (۱۴۰۲). همگامی ویژگی‌های کیفی فلزکاری در آثار مکتب خراسان عصر سلجوقیان با همتای آن در مکتب قاهره عصر مملوکیان. فصلنامه علمی اثر. دوره ۴۴، شماره ۱ (۱۰۰): ۵۶-۷۷.
 [Online URL: <https://athar.richt.ir/article-2-1271-fa.pdf>]
- فاضل، عاطفه، و خزایی، محمد (۱۳۹۴). روایت شاهنامه بر جام سفالین بیژن و منیژه. هنرهای تجسمی، هنرهای زیبا، ۲۰ (۱)، ۴۹-۵۸.
 [Online URL: https://jfavfa.ut.ac.ir/article_55444.html?lang=en]
- فهروزی، گزا (۱۳۸۸). سفالگری جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت. ترجمه مهناز شایسته فر. چاپ اول، تهران: موسسه مطالعات هنرهای اسلامی.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۶۶). سفالینه‌های زرین فام و نقاشی شده زیر لعاب. باستان‌شناسی و تاریخ، ۲۱ (۲)، ۳۰-۴۱.
 [Online URL: <https://sid.ir/paper/454896/fa>]
- میرزائی، بنفشه (۱۳۹۱). تاثیر شاهنامه فردوسی بر نقوش سفال‌های دوره سلجوقی. نقشمایه، ۵ (۱۰)، ۹۵-۱۰۲.
 [Online URL: <https://www.sid.ir/paper/184035>]
- نمازعلیزاده، سهیلا و موسوی لر، اشرف السادات (۱۳۹۸). آیکونولوژی نگاره لیلی و مجنون در سفال سلجوقی، باغ نظر، ۱۶ (۷۵)، ۵۲-۴۷.
 Doi: <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.158898.3876>
- واتسون، آلیور (۱۳۸۴). سفال زرین فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری. تهران: سروش.
- ویلسن، ج. کریستی (۱۳۶۶). تاریخ صنایع ایران. ترجمه عبدالله فریار، تهران: فرهنگسرا یساولی.
- Berlin Museum of Islamic Art [Online URL: www.berlinmuseumofIslamicart.com]
- David Museum [Online URL: <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/ceramics>]
- Guest, G. D & Ettinghausen, R. (1961), "The Iconography of a Kashan Luster Plate", *Ars Orientalis*, No 4, pp. 25-64. [Online URL: <https://www.jstor.org/stable/4629133>]
- Lane, A. (1971), *Early Islamic Pottery, Persia Syria. Egypt, Turkey*, published in Faber, London. [Online URL: <https://www.jstor.org/stable/4629158>]
- Metropolitan Museum of Art, The Met Collection [Online URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451389>]
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage>
- Smith, F. (1999), *History of Iranian and World Art*, translator: Farhad Goshayesh, Mashhad Publications. [Online URL: <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1022924709609>]

- Smithsonian Institution, National Museum of Asian Art [Online URL: <https://asia.si.edu/object/F1941.11>]
- Staatliche Museen zu Berlin [Online URL: <https://recherche.smb.museum/detail/.1525451>] [access date: 2023.4.12]
- Talbot Rice, D. (2016), *Islamic Art*, translated by Malik Bahar, Tehran, Scientific and Cultural Publications. [Online URL: <https://www.amazon.com/Islamic-Art-David-Talbot-Rice/dp/0500181543>]
- Watson, O. (1975), *Persian Lustre Ware from the 14th to the 19th Centuries*, LeMond Iranien Lislam, Paris. [Online URL: <https://academia.edu/resource/work/1130698>]

COPYRIGHTS

Copyright © 2023. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

نحوه ارجاع به این مقاله

بیک محمدی، غزاله؛ فرخ‌فر، فرزانه و حسینی، هاشم (۱۴۰۲). همگامی متن و تصویر در نگاره‌های عاشقانه منقوش بر سفال سلجوقی. فصلنامه علمی اثر، دوره ۴۴، شماره ۳ (۱۰۲): ۴۱۰-۴۲۳.

DOI: 10.22034/44.3.410

URL: <https://athar.richt.ir/article-2-1654-fa.html>

